

# בין ניצחון לחורבן: הנצחת מלחמת ששת הימים בצפון סיני ובנגב המערבי או – אנדרטות: שרידים מקודשים, עלייה לרגל ונרטיב משתנה

נעמי מאיר־דן ושמוליק מאירי

אתרים שבהם התחוללו קרבות, בעיקר קרבות שאותם מבקשת החברה לזכור ולהזכיר, הם גורם אפקטיבי בעיצוב העבר ובהבניית זהות קולקטיבית.<sup>1</sup> הם מחדדים את הקשר בין אדמה לדם ובין הקורבן שהקריבו הבנים למחויבותם של הנותרים למדינה ולנופלים גם יחד. במקרים שבהם מגובה הסיפור על הקרב בביקור במקום ההתרחשות עצמו, הופך העבר למוחשי. אתרי קרבות רבים מסמנים, אם כך, הגנה על המולדת, גבורה, התנדבות, דבקות במשימה, הקרבה, ניצחון הרואי או למצער תבוסה צורבת. זאת ועוד, דומה שאין בנמצא אומה שהמיתוסים המכוננים שלה אינם מכילים מקומות מעין אלה.<sup>2</sup>

---

1 על הקשר בין זיכרון לבניית זהות (אישית כקולקטיבית) ראו, David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge 1985, esp. pp. 193-210 (להלן: לוונתאל, העבר). על הקשר בין עבר למיתוס ובין היסטוריה לזיכרון ראו, למשל, דוד אוחנה, 'מיתוס, זיכרון, היסטוריה' (להלן: אוחנה, מיתוס), בתוך: עיצוב זיכרון, תל-אביב 1998 (להלן: עיצוב זיכרון), חלק א, עמ' 8-29.

2 על המיתוס המכונן של ישראל בכלל, ועל הקשר בינו להנצחת הנופלים בפרט, ראו, למשל, מעוז עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, קריית שדה-בוקר 1995 (להלן: עזריהו, פולחני מדינה), בעיקר עמ' 4-8, 109-213. על היבטיהם השונים של ההנצחה (הממסדית והוולונטרית) והזיכרון (האישי והקולקטיבי) של הנופלים ועל האופן שבו הם משקפים הלכי רוח משתנים ראו, אילנה שמיר, הנצחה וזכרון, תל-אביב 1996 (להלן: שמיר, הנצחה וזכרון), עמ' 13-22.

לעתים קרובות מהווה אנדרטה את גולת הכותרת של הביקור באתר, שכן היא מספקת בה בעת נקודת ציון פיזית ומצע להעלאתו של הסיפור (בעזרת מפות ותרשימים, טקסטים ותצלומים, שרידים פיזיים והסברים קוליים), לרישום שמותיהם של הנופלים ולהתייחסות עמם. כלומר, היא משמשת סוכן זיכרון המקבע את הקשר האמור בין מקום לאירוע ובין החיים למתים. יש שמדובר בפסל (פיגורטיבי או מופשט) ויש שמדובר במרחב מן הסוג האדריכלי.<sup>3</sup> כאשר האנדרטה מבקשת לשתף את המבקר על ידי כך שהיא מאפשרת לו, שלא לומר כופה עליו, תנועה מסביב לה ולעתים גם בתוכה, כורך המרחב יחדיו את מושא הזיכרון שנלחם כאן בפועל עם מי שמופקד עליו וחוזה אותו מהבחינות האינטלקטואלית, הרגשית והפיזית. כלומר לקשר שאינו בר התרה בין אדמה (מקום) לדם (אירוע) חובר כאן באופן בלתי אמצעי מי שהמקום מעורר בו את זכר הנופלים והאירוע, ומי שהזיכרות בנופלים ובאירוע מעוררת בו את זכר המחויבות למקום. אתרי קרבות ואנדרטות בכלל, ואנדרטות מן הסוג ה'משתף' בפרט, נושאים אופי מקודש ומשמשים תפאורה ובמה לפולחן המשכי, באשר הם מסייעים להבניית מיתוס שגבולותיו חורגים מעבר למקום עצמו.<sup>4</sup>

מאמר זה יוקדש ללימוד המקרה החריג של אנדרטת 'אוגדת הפלדה' – אנדרטה שהוקמה בצפון סיני, באתר קרבות של מלחמת ששת הימים, ונרונה לימים להעתקה כפולה, הן פיזית והן תודעתית. שנים ספורות לאחר בנייתה היא נהרסה ונבנתה מחדש בנגב המערבי, כאשר פעולות החורבן, הניוד (של החלקים ששרדו) והשחזור העניקו, בתהליך הדרגתי, ממדים נוספים לסיפור שאותו ביקשה האנדרטה לספר מלכתחילה ולאופי הביקורים הנערכים במקום הימצאה. המתח הדיאלקטי המתקיים בה בין הנרטיבים השונים ייבחן תוך לימוד משולב של נוף האנדרטות הישראלי מזה, ושל תהליכים היסטוריים, פוליטיים וחברתיים מזה.

3 האנדרטות בישראל אינן עשויות מקשה אחת. זאת ועוד, מיונן יכול להיעשות בהתאם לקטגוריות שונות, החל בפריסה הגאוגרפית (אזורי הארץ השונים או סדר הא"ב), עבור בחלוקה כרונולוגית (שנת האירוע או שנת ההקמה) או בכזו המבוססת על זהותו של הגוף המקיים (צבאי או אזרחי), וכלה בנייתוח מהסוג הנקוט במחקר תולדות האמנות והסמיולוגיה החזותית. על אופציות המיון ראו, למשל, אילנה שמיר (עורכת ראשית), גלעד: אנדרטות לנופלים במערכות ישראל, גבעתיים 1989 (להלן: שמיר, גלעד); הנ"ל, הנצחה וזכרון; אסתר לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, תל-אביב 1993 (להלן: לוינגר, אנדרטות לנופלים); עוז אלמוג, 'אנדרטות לחללי מלחמה: ניתוח סמיוולוגי', עיצוב זיכרון (להלן: אלמוג, אנדרטות), חלק ב, עמ' 196–231. שימוש במושגים 'פסל פיגורטיבי', 'פסל מופשט', 'פסל סביבתי', 'אתר ארכיטקטוני', 'אנדרטת גלעד', 'אנדרטת אתר' ו'אנדרטת עצרות' מעיד על כך שקיימת במחקר התייחסות בו זמנית לאנדרטה כשלעצמה ולמיקום שלה במרחב הפיזי.

4 על האופן שבו מסייעים הנופלים בקרב – על אתרי נפילתם, קבורתם והנצחתם – להבניית השייכות הלאומית ראו, ג'ורג' ל' מוסה, הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם, תל-אביב 1993 (להלן: מוסה, הנופלים בקרב).

## א. מלחמת ששת הימים: מאתרי קרבות לאתרי טיולים, עלייה לרגל והנצחה

ראייתם של אתרי קרבות כמקומות המנקזים אליהם את האירוע ההיסטורי המקומי ואת המיתוס הלאומי המכונן אינה ייחודית, כמובן, לישראל. ובכל זאת, ישראל מלאה בהם במיוחד.<sup>5</sup> קשה להעלות על הדעת טיול מאורגן ברמת הגולן או בנגב, באזור ירושלים, בגליל או בבקעה, ש'מורשת קרב' אינה מהווה נתח מההסברים הניתנים בו. אבל דומה שסיפורה של מלחמת ששת הימים שונה מסיפורן של מלחמות אחרות, ככל שהדבר נוגע ביחס שלו זכו המקומות שבהם הכול קרה. ימים לא רבים אחרי שוך הקרבות החלו ישראלים לבקר בשטחים ה'משוחררים-כבושים'. אלה העניקו כמובן וכמקובל הזדמנות להשמיע ולשמוע סיפורי קרבות ואפשרות להתייחד עם מי שנפלו, ובה בעת סייעו להמחיש באופן בלתי אמצעי את הסכנה שחלפה ולהתפעם מכברת הארץ החדשה-ישנה, ארץ ההבטחה התנכית, שסופחה למדינת ישראל. כלומר, תחושת השחרור מהחרדה הקיומית, התעלות דתית וגאווה לאומית, סקרנות, הרפתקנות ורומנטיקה נוצקו יחד, וזכרם של החיילים נמהל בזכרם של האבות. רמת הגולן והגדה המערבית 'סיפקו את הסחורה' ועל כן הפכו מיד למוקדי עלייה לרגל.<sup>6</sup> בחצי האי סיני היו פני הדברים שונים במידה רבה. אף על פי שלפני המלחמה נתפסה מצרים כאחראית הראשית לתחושת המחנק הקיומי וכאויב המר ביותר, ואף על פי שמבחינה צבאית היה הניצחון בחזית זו המזהיר ביותר, האתוס שהחל להתגבש ביוני 1967 פיאר דווקא את ההישגים שהושגו בחזיתות הסורית והירדנית. לאתרי העלייה לרגל נוסח תל עזזיאת ('המפלצת') וגבעת התחמושת, מחד גיסא, וערי הגדה ובעיקר ירושלים, מאידך גיסא, לא נמצאה כאן מקבילה בדמותו של אתר אחד ממוקד שיהיה בכוחו לבטא אותם רעיונות ולעורר אותן תחושות. אפשר להעריך כי אתרים דוגמת שארם א-שיח', מצרי טיראן והר סיני היו יכולים להוות מקבילה ראויה, אם בשל היותם עדות לאיום הקיומי שחוותה מדינת ישראל (עקב סגירת מצרי טיראן) ואם בשל עוצמתם הרגשית דתית-לאומית (הר סיני). אך מעמד זה נמנע מהם בשל קשיי נגישות ותהיות באשר לזיהוי הוודאי של הר מתן תורה וקדושת המקום.<sup>7</sup> יש לזכור גם כי באתרים אלה לא הייתה לחימה של ממש. לאחר שנפרצו אליהם דרכי גישה נוחות, החלו הישראלים לפקוד אותם בהמוניהם משום יופיים הטבעי ובשל תחושת ה'בראשית'

5 מקרה מייצג הוא המקרה של תל-חי. תוך זמן קצר הפך אירוע מקומי ל'מיתוס' ולראשיתו של פולחן הנופלים ביישוב. ראו, למשל, נעמי יואלי, 'טוב למות בעד ארצנו', בתוך: בתיה דונר (אוצרת), הוד והדר: טקסי הריבונוּת הישראלית 1948-1958, תל-אביב 2001 (להלן: יואלי, טוב למות), עמ' 80-93; יעל זרובבל, 'בין "היסטוריה" ל"אגדה": גלגולי תל-חי בזיכרון העממי', בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), להמציא אומה: אנתולוגיה, רעננה 2006, עמ' 199-216.

6 תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, ירושלים 2005 (להלן: שגב, 1967), עמ' 446-458.

7 על הר סיני ושאלת קדושתו בעקבות מבצע קדש ומלחמת ששת הימים ראו, דורון בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948-1968, ירושלים תשס"ז, עמ' 170-175, 241.

שהם סיפקו. דומה שלא היה דבר רחוק משדות קטל ומסיפורי גבורה מאשר החופים הפסטורליים והצוקים נאדרי ההוד של חצי האי סיני.

בחלק מאתרי הקרבות ההנצחה הייתה ספונטנית והתבטאה בהתכנסות של המבקרים סביב שריד 'אותנטי' כלשהו שהיווה עדות אילמת לדרמה. פופולריים במיוחד היו רכב קרבי וכלי נשק של חיילינו, כמו גם של האויב. אלה לא רק מקפאים את הרגע, אלא גם מזמנים השוואות מהסוג המטפורי: 'גוויית' הרכב כשיקוף של 'הנה מטלות גופתינו', החפץ השרוף שאבדה לו יכולת תפקודו כאזכור כללי וכוללני למוות ו'שלד הברזל [ה]שותק כמו רעי'.<sup>8</sup> 'עדים אילמים' אלה לסיפורי הגבורה וההקרבה ההרואית, מבאר מעוז עזריהו (ומכוון לשרידי קרב ממלחמת השחרור), 'היו ספוגים בזיכרונות, ולכן היה לדרך סיפורם את העבר ההרואי אפקט דרמטי יוצא דופן לעומת מצבות הזיכרון שהוקמו לאחר תום המערכה. העוצמה הדרמטית של הסיפור הקנתה לשרידי הקרב משמעות מיוחדת, ואלה, מצדם, סייעו לטעת בתודעה הציבורית את סיפור הגבורה וההקרבה שייצגו'.<sup>9</sup> כלומר, השרידים הללו תפקדו ברמה המטונימית כמי שמציגים-מזכירים את הלוחם שנהרג במקום, ובה בעת גם ברמה הידיקטית כמי שמלמדים שיעור על ערכים עילאיים של אומץ לב ומסירות נפש. משלב מסוים נודעה לשרידי הקרב המתפקדים כמצבות זיכרון משמעות של שרידים מקודשים.<sup>10</sup> מובן שהכוונה אינה ל'שריד מקודש' במונח הדתי המלא, ואין בו כוחות מאגיים דוגמת אלה שיש ל'רליקוויה' (relic) בנצרות, למשל. עם זאת, עצם השימוש במונח זה בהקשר לשרידי מלחמה הוא, להבנתנו, עדות לעובדה שבישראל (כמדינות לאום אחרות) התגבשה ומתקיימת 'דת אזרחית' המנכסת מאפיינים והיבטים שונים של דתות מסורתיות. מטבע הדברים, גם לנופלים ולהנצחתם יועד מקום בפולחן.<sup>11</sup> יש שהשרידים האקראיים של הקרב אורגנו למשהו דמוי-אנדרטה סמוך מאוד ללחימה בידי חברים לנשק. אין ספק שהפיכתם של האתרים האמורים לנקודות ציון 'רשמיות' במפת התיירות / העלייה לרגל החדשה, העניקה להם משנה תוקף והפכה אותם מסיפור אישי למרכיב נוסף במאגר של זיכרונות קולקטיביים ומיתוסים מכווננים. רבים מאתרי

8 אלמוג טוען ששימוש בשרידי מלחמה נעשה ככעשרה אחוזים מהאנדרטות; ברמת הגולן הוא מגיע לכדי שליש מכלל האנדרטות. אלמוג, אנדרטות, עמ' 207-208, 214.

9 על שרידי הקרב, 'שעברו שינוי תיפקודי ונעשו מצבות זיכרון' ועל מקומם בנוף ההנצחה (של מלחמת השחרור) ראו, עזריהו, פולחני מרינה, עמ' 205-209. הציטוט מעמ' 205-206. ראו גם שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 73-76 (לגבי מלחמת השחרור) והערה 9 להלן, בעיקר עמ' 97-98, 101 (לגבי מלחמת ששת הימים). לוינגר מפרידה בין הצגתם של כלי נשק כשלעצמם לבין הלחמתם כדי ליצור פסל, מזה, ושחזורם כפסל, מזה. לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 44-47.

10 דוגמה מופתית לתהליך זה מספקים, כמוכּוּן, שלדי המשוריינים המוטלים בצדי הדרך העולה לירושלים. על הפיכתן של 'ארוטאות' ל'שרידים מקודשים' ראו, מעוז עזריהו, 'אתר ההנצחה של המשוריינים בשער־הגיא', בתוך: ורדה יערי ומשה אורן (עורכים), הנצחה וזיכרון: בין הפרטי ללאומי, תל־אביב 2002, עמ' 98-104.

11 אלמוג, אנדרטות, עמ' 196-201.

הנצחה מאולתרים אלה הומרו עד מהרה באנדרטות של קבע.<sup>12</sup> בירושלים לברדה היו 11 אתרים מטיפוס זה.<sup>13</sup> כך נשזרו להם המסע למקום נכסף, האפשרות לראות ולחוות באופן בלתי אמצעי ממצאים המספרים סיפור (בעל ערך מיתי) בגוף ראשון, הבטחה ותחושת ה'ביחד' של הקהילה והמחויבות הקולקטיבית שלה לזיכרון-עד. כל החומרים שמהם עשויה עלייה לרגל.<sup>14</sup> מעניין לציין שהמושג 'עלייה לרגל' מתקיים בהקשר למיתוס הגבורה וההקרבה של החיילים ולפולחן הנופלים בקרב הן ביחס לבתי הקברות,<sup>15</sup> הן ביחס לאתרי הקרבות ולאנדרטות שהוקמו בחלקם.<sup>16</sup> וכשאנחנו מבינים ששרידי הקרב האותנטיים נתפסים כ'שרידים מקודשים' ושהמסע לאתר הקרב כמוהו כעלייה לרגל, לא נותר לנו אלא לזכור ש'שריד מקודש ועלייה לרגל הם שני הצדדים של אותו מטבע'.<sup>17</sup> בגין העובדה שהשריד המקודש קשור במקום מסוים ואינו ניתן לניוד, נאלץ מי שרוצה לראותו ולהיוון ממנו להטריח עצמו אליו. וכך, העלייה לרגל אל השריד המקודש והצפייה בו מגלמות את הערגה ואת האמונה באל או בצדקת הדרך והייחול לגאולה.

אנדרטת לוחמי גולני במצפה גולני שעל תל פאחר היא דוגמה לכל שנאמר לעיל. האנדרטה ניצבת במוצב סורי נטוש גדול, שנכבש בידי הלוחמים של חטיבת גולני בקרב ההבקעה לרמת הגולן במלחמת ששת הימים. מן המוצב שרדו תעלות קשר, בונקרים וחלקי מבנים. בצדו המערבי של המוצב, הצופה אל מורדות הגולן ובקעת החולה, ניצב זחל"ם על במה מאבני בזלת, ולידו סלע בזלת גדול ובו משובץ לוח ארד ועליו הכתובת: 'המקום אשר אתה עומד בו בדמם של לוחמי גולני נגאל', ושמות הלוחמים שנפלו בקרב.<sup>18</sup> כלומר, נוצקו כאן יחדיו האדמה והאירוע, ההקרבה והגאולה, השריד האותנטי המקפא את הרגע ההיסטורי והמרחב הפיזי המאפשר למבקר שעלה לכאן (תרתי משמע) לרגל, לחוות באורח בלתי אמצעי את האיום שהיה והוסר וליטול חלק בלחימה ובאקט הכיבוש-בעלות. דיוויד לויד מבקש להבחין בספרו המוקדש לחקר הנצחת מלחמת העולם הראשונה בבריטניה, באוסטרליה ובקנדה, בין תירות שדה קרב (Battlefield Tourism) לעלייה

12 על שמונים האנדרטות שהוקמו ל-803 הנופלים במלחמת ששת הימים ראו, שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 89-102.

13 לקראת יום העצמאות של שנת 1968 הוחלפו 11 האנדרטות שבנו חיילים בירושלים באנדרטות חדשות, אחידות, בתכנונו של האדריכל אלכסנדר פרידמן. אנדרטות אלה בנויות מבסיס שהוא גל אבנים, ומעליו לוח שיש הנושא את שם ומספר היחידה והגרוד ואת שמות הנופלים. לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 45, 170 (הערה 29). ראו גם שמיר, גלעד, עמ' 36-38.

14 על עליות לרגל כתופעה דתית-תרבותית ראו, למשל, Jonathan Sumption, *Pilgrimage: An Image of Medieval Religion*, London 1975; Richard Barber, *Pilgrimages*, Suffolk 1991.

15 ראו, למשל, עזריהו, פולחני מדינה, עמ' 149-150.

16 ראו, למשל, יואלי, טוב למות, עמ' 82; אלמוג, אנדרטות, עמ' 230.

17 עוד על הקשר בין שרידים מקודשים לעליות לרגל ראו, William Melzer, *The Pilgrim's Guide to Santiago de Compostella* (Translation, Introduction, Commentaries and Notes), New York 1993, pp. 1-7. הצוטט בעמ' 2.

18 שמיר, גלעד, עמ' 503; הנ"ל, הנצחה וזכרון, עמ' 96.

לרגל (Pilgrimage). תיירות שדה קרב מונעת על ידי תחושת שייכות לאומית, אך גם על ידי סקרנות, הרפתקנות ואף אספנות, שלא לומר פטישיזם, שכן במהלך השיטוט באתרי הקרבות אוספים המבקרים לעתים מזומנות 'מזכרות' – שרידים אותנטיים שנותרו לפליטה. עלייה לרגל, לפי לויד, מתקיימת מרגע שלאותם האתרים נקשר אלמנט של קדושה (דתית או לאומית). למן השלב הזה, איסוף המזכרות המאפיין את תיירות שדה הקרב לא רק שאינו מקובל, אלא הוא בחזקת 'חילול קודש'. הפרדה זו בין 'תיירות שדה קרב' ל'עלייה לרגל' קשה ואף מיותרת בהקשר של דיוננו. זירת הקרבות המקומית טעונה ב'קדושה אינהרנטית' (קדושת הארץ). זו נקשרת לחללים שנפלו על הגנת המולדת באופן מידי ואינה מצריכה, על כן, תהליך נוסף של הקדשה.<sup>19</sup>

### ב. אנדרטת 'אוגדת הפלדה': מאפיינים חזותיים, ייעוד ותפקוד

בחצי האי סיני, שלא הוקמו בו אתרים ספונטניים שסיפרו את סיפורי הקרבות והיוו מוקד עלייה לרגל, נמנעו גם מנגנוני ההנצחה השונים זמן רב מכינון של אנדרטות לחללי מלחמת ששת הימים בחזית המצרית. סביר להניח שהימנעות זו מקורה בחשש מהגורל הנכון להן ומהפיכתן למעזבות. רק לימים, משהוקמו בצפון סיני יישובים אזרחיים, הוחלט להציב בהם או בסמוך אליהם אנדרטות שתנצחנה סוף סוף את הנופלים במקום נפילתם. וכך בחורשה סמוכה לשדות, היישוב האזרחי הראשון בחבל ימית, נבנתה בשנת 1976 אנדרטה ל־14 לוחמי שריון מגרוד 46 שנהרגו לא הרחק מכאן, בקרבות ההבקעה בפתחת רפיח.<sup>20</sup>

ביום השנה העשירי למלחמה, ה־5 ביוני 1977, נחנכה מדרום לשכונה ב' בימית אנדרטת 'אוגדת הפלדה'<sup>21</sup> (תמונה 1), שתוכננה והוקמה כחלק ממערך מבני הציבור והחינוך של העיר.<sup>22</sup> האנדרטה, שהייתה לאנדרטה המרכזית לנופלים בחצי האי סיני במלחמת ששת הימים ולאחרונה שבאנדרטות מלחמה זו, הוקדשה לזכרם של לוחמי השריון, הצנחנים, ההנדסה, החימוש, הקשר והתחזוקה שפרצו את המתחמים המצריים של פתחת רפיח, נלחמו בין היתר כאן והגיעו בסופו של דבר לתעלת סואץ.<sup>23</sup> היא הוקמה ביוזמת המשפחות

19 David Wharton Lloyd, *Battlefield Tourism, Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919-1939*, Oxford and New York 1998, pp. 1-48 passim

20 האנדרטה ותוכנה על ידי יצחק לבנון והיא עשויה בטון. לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 134; שמיר, גלעד, עמ' 475.

21 השם 'אוגדת הפלדה' מתייחס במלחמת ששת הימים לאוגדה 84 שבפיקודו של האלוף ישראל טל (טליק). שם זה נמצא בשימוש בצה"ל מאז, אך הוא מיוחס בכל פעם לאוגדה שונה. כך, למשל, במלחמת יום הכיפורים הוא הוצמד לאוגדה 162 בפיקודו של האלוף אברהם ארן (ברן).

22 ימיתון: עיתון מקומי בלתי תלוי, גיליון חגיגי במלאת שנה לימית, 14.10.1976, עמ' 18-19.

23 למידע כללי על האנדרטה, כולל התייחסות לפרשנויות הסמליות האפשריות ראו, לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 39-40; שמיר, גלעד, עמ' 466-467; הנ"ל, הנצחה וזכרון, עמ' 99-100; הנ"ל, 'אנדרטות



תמונה 1: ימית, אנדרטת 'אוגדה הפלדה'  
 (באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: משה מילנר)

השכולות ומפקדים וחיילים מן האוגדה ותוכננה בידי האדריכל ישראל גודוביץ'. לבו של המונומנט המופשט בעל האופי האדריכלי<sup>24</sup> הוא מגדל בטון הנישא לגובה 23 מטר,<sup>25</sup> ובנוי מחמישה חצאי גלילים דמויי קנים של תותח. בראשו תלוי צריח הפוך של טנק המשמש מרפסת לתצפית על אזור הקרבות.<sup>26</sup> מסביב לו הוצבו 295 עמודי בטון בגבהים שונים,<sup>27</sup> ובראש כל אחד מהם שריד של רכב שריון, של כלי נשק או של ציוד קרבי אחר. גודוביץ' ביקש ליצור מעין יער מלאכותי הנטוע בלב השממה וצמרותיו מתמזגות בעננים, ובכך

24 לנופלים בישראל: הזיכרון והזמן', עיצוב זיכרון (להלן: שמיר, הזיכרון והזמן), חלק א, עמ' 61-62. במאמר זה התעלמנו במכוון מכל ניסיון למקם את האנדרטה מבחינה סגנונית ואיקונוגרפית בהקשר של תולדות האמנות. ובכל זאת, מעניין לציין בהקשר זה הברל שמוצאת אסתר לוינגר בין האנדרטות המוקדמות ('אנדרטות תש"ח') לאלה שהוקמו אחרי 1967. בעוד הראשונות הן בעיקרן פיגורטיביות, האחרונות מושתתות בעיקרן על הפשטה. הברל נוסף שמוצאת לוינגר בין שתי הקבוצות נוגע בזיקתן לסביבה. בעוד האנדרטות המוקדמות 'מובחנות מהסביבה', ברבות מהאנדרטות המאוחרות 'עובר הדגש אל הקשר למקום שבו האנדרטה נמצאת'. זוהי, כמובן, תמצית ההבדל שבין 'פסל מסורתי' ל'פסל סביבתי'. לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 14, 81, 95-100, ועוד.

25 השימוש בבטון חשוף רווח באדריכלות ובאמנות הישראלית של התקופה הנרונה ואפשר לראות בו, לדעתנו, מאפיין מהותי של המפגש שנוצר כאן בין 'פסל סביבתי' ל'אתר ארכיטקטוני'. על הבטון באדריכלות ובאמנות הישראלית ראו, למשל, גרעון עפרת, 'עיבוד הבטון המזוין', בתוך: אסנת רכטר (עורכת), יעקב רכטר: אדריכל, תל-אביב 2003, עמ' 14-25.

26 לשימוש שעושות אנדרטות במגדלי תצפית בנוף פתוח, המאפשרים לסקור את שדות הקרב ראו, לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 35, 39.

27 המספר לקוח משמיר, גלעד, עמ' 466. מספר זה מופיע גם בדף הבית של יד לבנים ובדף הבית של פיקוד דרום. לוינגר, מאידך גיסא, מדברת על 180 עמודים. לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 40.

לבטא את הקשר בין אדמה לשמים ובין לידה למוות. החוויה שהאנדרטה ביקשה לעורר הייתה מורכבת. מי שהתקרב אליה וצפה בה ממרחקים אמור היה לדמות התפוצצות ענקית. המסתובב בינות לעמודים חזקה עליו שירגיש מאוים, והצופה מראש המגדל-צריח לא יכול היה שלא להתפעם מתחושת המרחבים הפתוחים ו'התנסה, כביכול, במעשה כיבוש'.<sup>28</sup> במרכז האנדרטה נמצא חדר זיכרון, שפתחו צר (60 ס"מ) ושטחו קטן (3.5 מ"ר). לקירותיו הוצמדו לוחות ארד שעליהם חרוטים שמות 180 הנופלים ליחידותיהם, וכן פטוקים המבהירים את מעמדו הסמלי של העמוד ביהדות: 'וה' הולך לפניו יומם בעמוד ענן לנחתם הדרך, ולילה בעמוד אש, להאיר להם ללכת יומם ולילה' (שמות יג, 21) ו'במקום עמודו של עולם אתה עומד' (שמות רבה ב).<sup>29</sup> הצריח ההפוך בראש הגליל המרכזי וחלקי הרכב והנשק על ראשי העמודים לא היו קיימים בתכנון המקורי, אלא נוספו בלחצה של עמותת 'אוגדת הפלדה' ובראשה אלוף (מיל') ישראל טל.<sup>30</sup> וכך, בין כוונות האמן, שביקש להסתפק בעמודים המרחפים בגבהים, לדרישות המזמין, העניקה האנדרטה במתכונתה הסופית הן עדות אילמת לדרמה שאותה הקפואו שרידי המתכת, והן אופציה ל'שונות' במעשה הלחימה, על ידי כך שהיא חייבה את המבקר לפעלתנות – שוטטות (בינות לעמודים הגבוהים והצפופים), השתופפות והידחקות (בכניסה לחדר הזיכרון שבבסיס המגדל ובתוכו), טיפוס ב-127 מדרגות לולייניות (למרומי המגדל) וצפייה למרחקים (ממנו והלאה – על העיר ימית ועל המרחבים הפתוחים של פתחת רפיח). בראיון שנערך עמו בנובמבר 1976, סיפר גודוביץ' שהוא רצה 'ליצור אתר מתנוסס אנכית, הבולט ושליט בשטח המישורי של פיתחת רפיח – שייראה מרחוק וממנו ניתן יהיה לצפות על כל האזור. שאפתי ליצור מעורבות של מבקרים באנדרטה. כאשר הם עולים במדרגותיה, הם עוברים בין קני התותחים הסמליים, בסבך יער של עמודי בטון שדומים לכלי ירי'.<sup>31</sup>

היות שהאנדרטות בישראל אינן עשויות מקשה אחת, אפשר כזכור למיין אותן בקטגוריות שונות. בין היתר הובאו כאן הצעות למיזן על פי מקום הצבתה של האנדרטה, על פי מפתח כרונולוגי ועל פי זהותו של הגוף המקים. מעניינת בהקשר זה החלוקה שיוצר עוז אלמוג, אשר מנתח את האנדרטות כמערכת של סימנים, דוגמת מרכיבי החומר ('יש אבנים עם לב של אבן, יש אבנים עם לב אדם'), מרכיבים צורניים ואסתטיקה, מרכיבים

28 שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 99, 194 (הערה 84).

29 שמיר, גלעד, עמ' 466. על משמעותו של העמוד ביהדות מזה, ועל תפקידו ביצירה הפיסולית-אדריכלית במאה העשרים מזה, ראו, מרדכי עומר, העמוד בפיסול הישראלי העכשווי, תל-אביב 1990.

30 שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 99. גודוביץ' הסביר כי כל קשר בין האנדרטה לתכנית המקורית מקרי לגמרי, וכי אפילו הראיונות שפורסמו בעיתונות הם דברים שהמזמינים והעיתונאים ציפו לשמוע. מבחינתו, אליבא דלוינגר, האנדרטה היא תולדה של ויתורים, המסלפים מכול וכול את כוונתו האמיתית. לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 40.

31 מעריב, 15.11.1976, כפי שמצוטט אצל לוינגר, שם.



צבאיים ומרכיבים מילוליים. קישור תוכני בין מסמנים ומסומנים שונים, משרשרות סימון שונות, מבליט לדעתו שני עולמות תוכן המצויים באנדרטה: 'האנדרטה כסיפור היסטורי-גיאוגרפי' ו'אנדרטת שכול'. הניתוח כולו מבוסס על אבחנתו של אלמוג בין 'אנדרטת הגלעד' ל'אנדרטת האתר' או 'אנדרטת עצרות'.<sup>32</sup> כמו כן אפשר להציע אופציה למיון על פי מהותו, תפקידו ותפקודו של האתר שבו בחרו להציב את האנדרטה. במקרה זה מדובר בשלושה טיפוסים של אנדרטות: אנדרטות הממוקמות באתרים שבהם התחוללו הקרבות ובהם נהרגו הלוחמים,<sup>33</sup> אנדרטות הממוקמות ביישובים שבהם הם חיו או במוסד שבו למדו, עבדו וכולי, דהיינו כאלה שהמונצחים בהן באו מאותה קהילת מוצא,<sup>34</sup> ואנדרטות המוקדשות ללוחמים שהמכנה המשותף להם אינו כרוך במקום שבו מצאו את מותם או בילו את חייהם 'האזרחיים', אלא בשיוכם הצבאי – חיל, אוגדה, חטיבה, גדוד, סיירת וכולי.<sup>35</sup> אפשר לומר בהכללה שמעבר לייעוד הכללי של הנצחה וזיכרון מבקש כל אחד מהטיפוסים האמורים למלא תפקיד אחר: עדות מוחשית ובלתי אמצעית לקרב וקיבוע תודעתי של הזכות על המקום שבו הוא התחולל (הטיפוס הראשון), ציון חלקם של בני המקום שבו חיו הלוחמים בסיפור הלאומי (הטיפוס השני) ושיעור במורשת קרב כחלק מהבניה של גאוות יחידה (הטיפוס השלישי).

ככלל אפשר להצביע על כמה הבדלים מעניינים בין הטיפוס הראשון לטיפוסים השני והשלישי. הבדל אחד בולט וחשוב לענייננו. מן המפורסמות היא שהאנדרטות אשר הוקמו לזכרם של בני מקום אזרחי (הטיפוס השני) או מסגרת צבאית (הטיפוס השלישי) נדונות מעת לעת ל'עדכונים'. הסיפור שהן מספרות הוא, על כן, סיפור פתוח. עדות לכך הם שטחי הקיר הריקים השמורים לשמות ש'עוד יבואו'. לעומתן, האנדרטות שהוקמו באתר שבו התחולל הקרב מספרות סיפור שמרכיבי המקום, הזמן והגיבורים שלו חתומים, מבחינת 'אין יוצא ואין בא'.

אנדרטת 'אוגדת הפלדה' פוסחת על הסעיפים. בראש ובראשונה היא ביקשה, כאמור, להנציח קבוצה של חיילים על פי שיוכם הצבאי. מבחינה זו אין היא שונה מכל אנדרטה

32 אלמוג, אנדרטות, עמ' 196-231.

33 על אנדרטות שהוקמו באתרי קרבות של מלחמת השחרור ראו, שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 45-56. על אנדרטות מאוחרות יותר שהוקמו באתרי קרבות, ובעיקר על הרצון להעניק למבקר תחושת התנסות פעילה בלחימה ראו, לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 34-52.

34 על אנדרטות שהוקמו ביישובים אחרי מלחמת השחרור ראו, למשל, שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 77-84. על אנדרטות שהוקמו ביישובים עירוניים, בקיבוצים, במושבים וביישובים של בני מיעוטים, כמו גם במוסדות חינוך ובמפעלים אחרי מלחמות אחרות ראו, למשל, שם, עמ' 147-164.

35 בין אלה ראוי לציין את האנדרטה לחטיבת הנגב שתוכננה בידי דני קרוון והוקמה ב-1968 בפאתי באר שבע, וזאת בשל מתכונתה הכמו-אדריכלית, המאפשרת למבקרים 'לכבוש בגופם את המרחב' ולהזדהות עמו, עד שכל אחד מהם 'הופך שלא מדעת לשותף פעיל ביצירה תוך כדי הילוך בה' (רברי האמן). שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 64-66; הנ"ל, הויכרון והזמן, עמ' 61-62; לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 34-35, 95-96, 102. על אנדרטות צבאיות 'כלליות' ראו, שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 124-146.

המוקדשת לחיל, לחטיבה או לגדוד. לעתים מוקמות אנדרטות מהסוג הזה באתר שבו התקיים אחד הקרבות שבהם השתתפו מי מחיילי היחידה האמורה. כזו היא, למשל, האנדרטה בצומת הגבורה (יער החולדה), שהוקדשה לפורצי הדרך לירושלים במלחמת העצמאות והפכה בשנת 1982 לאתר הנצחה המרכזי לחללי חיל ההנדסה.<sup>36</sup> ייחודה של האנדרטה בימית נובע מכך שהיא ממוקמת בעיר, אלא שהפעם אין זו העיר שבה חיו מי שעתידיים היו להיהרג במקום כלשהו, בקרב כלשהו וכחלק מיחידה צבאית כלשהי, אלא מי שלא חיו כאן אבל נהרגו כאן.<sup>37</sup> במילים אחרות, בניגוד לאנדרטות המצויות בלבם של יישובים אזרחיים, המספרות את סיפורם של בני המקום – 'חללינו / חברינו / בנינו' – מספרת האנדרטה העירונית הזו בעיקר את סיפורו של המקום (טרם היותו לעיר). קשה היה שלא לכרוך את קונסטרוקציית הבטון המרשימה בתנופת ההתיישבות והבנייה.<sup>38</sup> גם אם הדברים לא נאמרו במפורש, נראה שלמן ההתחלה האפיל הקישור לעיר ההולכת וקמה בחולות על זכרם של החיילים שנפלו באלה החולות. כשם שעיר – באשר היא – זקוקה לגני ילדים ולבתי ספר, לסניפים של דואר, של בנק ושל קופת חולים, לתחנת אוטובוסים מרכזית ולמרכזי קניות, 'אין עיר בישראל, ולו גם בעלת מספר צנוע של תושבים, החסרה אנדרטה משלה'.<sup>39</sup> ימית לא נאלצה, אם כן, להמתין לנופליה שלה כדי להיות לעיר ככל הערים. 'האנדרטות היישוביות', קובעת אילנה שמיר, 'מחזירות את הנופלים אל ביתם. [...]. הן אמורות לספר לקהל־הבית על חייהם ומותם של בני היישוב ועל תרומתם, ובאמצעותם על תרומתו של היישוב. [...]. הן נועדו להנציחם למען הדורות הבאים כמופת מחנך ולבטא את הוקרתו של היישוב למשפחות הנופלים'.<sup>40</sup> בדברו על אנדרטות שהוקמו על ידי גופים אזרחיים, ובכלל זה ערים, טוען עוז אלמוג שמדובר בסימון כפול, שכן הגוף המקיים 'כמו מצהיר: "גם לנו חלק ונחלה באפוס הציוני"'. [אך] במקביל להיותה דגל לאומי, משמשת האנדרטה גם תרזות מקומי. במוכן זה היא לא רק דגל לאומי, אלא דגל המבטא גם לוקאל־פטריוטיזם וגאווה מקומית, [...] [שכן] היא מסמנת בעקיפין את יוקרת [המקום], בבחינת "ראו כמה מבנינו הוקרבו על מזבח המולדת".<sup>41</sup> נראה שהאנדרטה הנדונה כאן צלחה בהעברת המסר על שני פניו (הזדהות ושותפות עם הקולקטיב מזה, ולוקאל

36 שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 58, 130; הנ"ל, גלעד, עמ' 346.

37 דוגמה נוספת לאנדרטה של יחידה צבאית הממוקמת בלבנו של יישוב אזרחי היא יד החללי חיל הים באשדוד. האנדרטה, הניצבת בגן אלישבע וצופה אל הנמל ומרחבי הים, היא האנדרטה המרכזית לחללי חיל הים. נוסף עליה, פזורות ברחבי העיר אנדרטות אחדות המנציחות את הנופלים בני אשדוד. ראו, שמיר, גלעד, עמ' 436-438; הנ"ל, הנצחה וזכרון, עמ' 130-131.

38 תעיד על כך רוח הדברים כפי שהיא עולה מעיון במקומן של ימית, ימיתון. ראו, למשל, ימיתון, גיליון 19, 26.3.1976, עמ' 9; שם, גיליון חגיגי במלאת שנה לימית, 14.10.1976, עמ' 18.

39 אלמוג, אנדרטות, עמ' 200.

40 שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 77.

41 אלמוג, אנדרטות, עמ' 203.



תמונה 2: ימית, אנדרטת 'אוגדת הפלדה', סיור בטרם חנוכתה, 16.11.1976.  
בנוכחים: ראש הממשלה יצחק רבין, לאה רבין והאדריכל ישראל גודוביץ'  
(באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: משה מילנר)

פטריוטיזם מזה), תוך שהיא מנכסת לעצמה (גם אם לא במודע ובוודאי שלא במוצהר) את זכר הבנים שאינם בניה.

יש לזכור שבעת שהאנדרטה הוקמה הייתה מלחמת יום הכיפורים, על לוחמיה ונופליה, לסיפור רלוונטי יותר מסיפורה בן עשר השנים של מלחמת ששת הימים, ושהיחס להתיישבות בחבלי הארץ הכבושים-משוחררים ידע גם הוא תמורות. כלומר, בניגוד לאנדרטות הספונטניות שהוקמו עוד בהיות הלוחמים בשטח או בסמוך לקרבות, מחייב ניתוחה של אנדרטה זו (כמו של כל אנדרטה שהוקמה רק בחלוף השנים) הבנה של רוח הזמן (זמן ההקמה) ושל הדרכים שבהן פירשה אז החברה הישראלית את תוצאותיהן של שתי המלחמות ואת השלכותיהן. ברמה התודעתית נוצרה כאן – למן ההתחלה – הכלאה מעניינת בין אנדרטה של אתר קרבות לאנדרטה של מקום יישוב, ובהכרח בין ערכים הנוגעים בכיבוש במלחמה (שאותו משחזר כאמור המבקר בגופו ובמבטו) לכאלה הנוגעים בכיבוש על ידי התיישבות. האחרונה (ההתיישבות) מבטיחה את הבעלות על השטח/האדמה שאותו/ה השיגה הראשונה (המלחמה) ומסמנת בעצם נוכחותה בלב עיר

פורחת את רעיון ההתיישבות הציוני בחבלי ארץ השייכים לעם היהודי מקדמת דנא ושדם רב הוקז למען השבתם. מדובר, אם כן, בקשר בלתי ניתן להתרה לא רק בין המתים לחיים, אלא גם ובעיקר בין המקום שבו מתו הראשונים לזה שבו חיים האחרונים (תמונה 2). נראה שיעידו על כך דברים שנישאו בטקס החנוכה של האנדרטה. אב שכול אמר כי נחמה לבנים שנפלו 'אלה השדות הירוקים, היישובים החדשים והעיר ימית, הנבנים לתפארת העם', ואילו הרמטכ"ל רב אלוף מוטה גור נאם על ההכרה בצדקת המלחמה והדגיש כי כאשר הכיבוש הצבאי מושלם על ידי כיבוש אזרחי נסגר מעגל ההצלחה במלחמה.<sup>42</sup>

### ג. אנדרטת 'אוגדת הפלדה': משרה קרב אחד לשדה קרב אחר

עוד בשנה שנחנכה האנדרטה בימית החל התהליך שחרץ את גורלה, כמו גם את גורל ההתיישבות הישראלית כחצי סיני כולו. ב־20 בנובמבר 1977 נשא נשיא מצרים, אנואר סאדאת, את נאומו המפורסם בכנסת. בכך נפתח תהליך שהושלם ב־26 במארס 1979, עם חתימת הסכם השלום בין ישראל למצרים. ההסכם כלל, כזכור, התחייבות ישראלית לפינוי סיני. באפריל 1982 החל הפינוי. במסגרתו גובשה מדיניות של אדמה חרוכה – יישובים ותשתיות נהרסו עד היסוד. ההצדקה למהלך זה הוצגה כחשש מפני הסתננות חוזרת של המפונים לבתיהם. שום מבנה או מתקן לא היה חסין בפני גורל זה, למעט בתי כנסת שלפי פסיקתו של הרב הראשי האשכנזי, האלוף (מיל') שלמה גורן, נאסר להרסם.<sup>43</sup>

בפני מקבלי ההחלטות עמדו חלופות מספר לשימור אתרי ההנצחה ברחבי סיני, ובראשם אנדרטת 'אוגדת הפלדה'. ברוח סעיף 8 בנספח 1 להסכם השלום,<sup>44</sup> אפשר היה להותיר את האנדרטה בשלמותה במקום שבו עמדה, על אף שהעיר סביבה נדונה להריסה. בשלושה מקרים נבחרה אפשרות זו ואנדרטות להנצחתם של הנופלים נותרו בשטח שהוחזר לידי המצרים. הבולטת שבהן היא האנדרטה לעשרת חללי חיל האוויר שבחוף העשרה ליד דקלה.<sup>45</sup> אפשרות אחרת, גם אם מסובכת מבחינה לוגיסטית, הייתה להעתיק פיזית

42 שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 99-100; הנ"ל, הזיכרון והזמן, עמ' 68.

43 הארץ, 21.4.1982. בפועל נהרסו גם בתי הכנסת.

44 'סעיף 8: כיבוד מצבות זכרון לחללי מלחמה (נספח 1 – פרוטוקול דברב נסיגה ישראלית וסידורי בטחון). כל צד מתחייב לשמור במצב טוב את מצבות הזכרון לחללי מלחמה שהוקמו לזכר חיליו של הצד האחר, כלומר, אלה שהוקמו על ידי ישראל בסיני, ואלה שיוקמו על ידי מצרים בישראל, ויתירו גישה למצבות זכרון אלו'. חוזה השלום בין מדינת ישראל ובין הרפובליקה הערבית של מצרים אושר על ידי הכנסת ב־22.3.1979, ונחתם ב־26.3.1979 בידי ראש הממשלה מנחם בגין ובידי הנשיא מוחמד אנואר א־סאדאת. עד לחתימה ג'ימי קרטר, נשיא ארצות הברית. אושרר בידי ממשלת ישראל ב־1.4.1979. מסמכי האישור הוחלפו באום חשיבה ב־25.4.1979. חוזה השלום כנכס לתוקף באותו יום.

45 האנדרטות האחרות שנותרו בסיני הן האנדרטה לעודד ארז ואשר בן־דוד בין ביר תמדה וביר חסנה והגלעד לזכר יאיר תל־צור ונחמן לוי במעבר שהירה. כל האנדרטות שנותרו בסיני הן לזכר חיילים



תמונה 3: עין הבשור, האנדרטה לחיילי גדוד שריון 46, אפריל 2007  
[צולם בידי המחברים]

את האנדרטה לתחומי מדינת ישראל.<sup>46</sup> אפשר היה גם להשאיר את האנדרטה במקומה, להסיר ממנה את לוחות הזיכרון ולבנות אנדרטה נוספת – זהה או דומה לה – בתחומי ישראל. כמו כן עלתה הצעה לא להסתפק בהסרת הלוחות, אלא להרוס את האנדרטה ולהקים במקומה אנדרטה חדשה בתחומי מדינת ישראל. זה היה, למשל, גורלה של האנדרטה לחללי גדוד שריון 46. האנדרטה שניצבה עד לאותה עת במושב שדות נהרסה, ואנדרטה חדשה וזוהה נבנתה תחתיה בכניסה לעין הבשור, מושב שהוקם ב-1982 בידי קבוצת מפונים מחבל ימית (תמונה 3). חלקי האנדרטה הניידים (לוחות ברונזה, תצלומים ותרשימים ממוסגרים) הוסרו מן האנדרטה המקורית והועברו לזו החדשה.

אשר לאנדרטת 'אוגדת הפלדה', הרי שמקריאה בעיתונות התקופה עולה שכבר בשלב מוקדם של הפינוי הייתה הבנה שאנדרטה מקבילה, זהה לזו שבימית, תיבנה בתחומי מדינת ישראל. מן הכתוב לא עלה באורח מפורש מה הגורל שיועד לאנדרטה המקורית. ככלל,

שנפלו אחרי מלחמת ששת הימים. שמיר, גלעד, עמ' 556-560.

46 אנדרטות רבות פונו מסיני. הן מרוכזות כיום ביער בקוע בשפלת יהודה. שמיר, גלעד, עמ' 80-87; הנ"ל, הנצחה וזכרון, עמ' 100, 113.

ההחלטות המפורטות בדבר ההריסה של יישובי החבל, על מתקניהם השונים, נתקבלו בלא שקיפות, ובהרכב בלתי ידוע של שרים, שבעליל לא כלל את הממשלה כולה.<sup>47</sup> במהלך הפינוי הייתה האנדרטה לגיבורה ראשית בדרמה. התפקיד שהוענק לה היה פיזי ותודעתי גם יחד. עם ההכרזה על האזור כעל שטח צבאי סגור (החל ב־1 באפריל 1982), פלשו למתחם האנדרטה למעלה מעשרים ממתנגדי הנסיגה, ובהם 17 סטודנטים בהנהגת צחי הנגבי, יושב ראש התאחדות הסטודנטים הארצית ומאנשי תנועת התחייה. הם הסתגרו במרומי המגדל במשך 23 יום. קבוצה נוספת של מתנגדים, ובראשם הרב מאיר כהנא, התבצרה באחד המקלטים בעיר, ואחרים הפכו את גגות הבתים למקום פעולתם. זה המקום לציין שהאנדרטה, הבונקר והגגות היו מוקדים ממשיים וסמליים של שלוש קבוצות שונות: הסטודנטים החילוניים הימניים, אנשי תנועת הרב כהנא ואנשי גוש אמונים, בהתאמה. לעתים הקבוצות שיתפו פעולה ולעתים נתגלעו ביניהן ויכוחים על האסטרטגיה שאותה יש לנקוט.<sup>48</sup> אין ספק שהבחירה באנדרטה הייתה המתוחכמת שבבחירות, שכן היא הביאה בחשבון הן את מתכונתו של המונומנט (שאפשרה התבצרות מזה ותצפית מזה) והן את הקשריו הסמליים (שחברו להעברת ערך הלחימה וההקרבה למען העם). 'חשבנו שהמקום ממנו נוכל לזעוק את הזעקה המהדהדת ביותר הוא פסגת האנדרטה לזכר חללי צה"ל שנפלו במהלך שחרור האזור במלחמת ששת הימים', הסביר לימים הנגבי.<sup>49</sup> כלומר, המתבצרים החזירו לתודעה את ייעודה המקורי והרשמי של האנדרטה והזכירו שאנדרטת העיר הנלחמת על חייה היא בבסיסה אנדרטה של אתר קרבות. במרומי המגדל הונף דגל המדינה, על הקיר שורטט מגן דוד ומלוא גובהו נתלו כרזות ענק שנשאאו את הכיתוב 'קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה' (בראשית ג, 10). מדובר, כמובן, בכתב אישום נוקב ובוטה שהופנה כלפי האחראים לנטישתה של האדמה הרוויה בדם ה'אחים' וקושר — גם אם לא במפורש — בין קורבן (השווא) של הלוחמים, שהיו הראשונים להגיע ביוני 1967 לתעלת סואץ, לקורבנם של מי שנדרשו עתה — 15 שנה מאוחר יותר — לעזוב את ביתם. קורבן האדם וחורבן הבית כרוכים האחד באחר, והאדמה הנושאת את ה'צעקה' היא לב העניין.

מתבצרי האנדרטה והמקלט היו הגרעין הקשה האחרון שנותר בעיר, מתוך כוונה למנוע את מסירת השטח למצרים במועד שנקבע בהסכמים — ה־26 באפריל 1982.

47 ההנחה באותה עת הייתה שבפורום מקבלי ההחלטות על ההריסה היו חברים מנחם בגין ואריאל שרון או בגין, שרון ויצחק שמיר. ראו, 'ההחלטה על הריסת ימית: לא בממשלה', הארץ, 25.4.1982. לימים התוודה האלוף (מיל') חיים ארז כי יוזמת ההריסה הייתה שלו וכי האחראי לביצועה בדרג המדיני היה שרון. חיים ארז בראיון ליומן הצהריים של 'קול ישראל', 26.4.1994, כמצוטט אצל חגי סגל, ימית: סוף — המאבק לעצירת הנסיגה בסיני, ירושלים 1999 (להלן: סגל, ימית), עמ' 232–233.

48 מיכאל פייגה, שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל, ירושלים תשס"ג (להלן: פייגה, שתי מפות), עמ' 64.

49 סגל, ימית, עמ' 208, 348 (הערה 40).



תמונה 4: ימית, 'הריסת האנדרטה', 23.4.1982  
[צלם לא ידוע, סרט 10, ארכיון מוזאון ימית, דקל]

בצה"ל התייחסו לאפשרות זו בחומרה ונקטו אמצעים מרחיקי לכת לשם פינוים. בבוקרו של ה-23 באפריל ביצעו מטוסי פאנטום ומסוקים של חיל האוויר יעפים מעל האנדרטה להמחשת נחישות הצבא להשלים את הפינוי. בהמשך היום הורה אלוף הפיקוד חיים ארז על הריסת העמודים הסובבים את המגדל המרכזי, על מנת לאפשר הכנסת ציוד כבד שיסייע בפינוי המתבצרים (תמונה 4).<sup>50</sup> ואכן, עם פינוים של אלה, ובראשם צחי הנגבי, נחתם גם גורלה של האנדרטה. עוד באותו יום, בשעה שש ושבע דקות לעת ערב, פוצצו חיילי הנדסה את חלקי המונומנט שנותרו.<sup>51</sup>

אין לדעת אם הריסת האנדרטה בימית הייתה מתוכננת מלכתחילה או שמא התגלגלות העניינים ומעמדה החדש כמקום מבצר (פיזי) וכסמל ההתנגדות לפינוי, הם שהביאו בסופו של דבר להריסתה. הכיסוי העיתונאי של שלבי הפינוי היה חלקי, מפני שהאזור הוכרז שטח צבאי סגור, דבר שגרר תגובות נועזות מצד עיתונאי ישראל.<sup>52</sup> לכן חלק ניכר מן

50 תודתנו נתונה לזהבה שקד ממוזאון ימית במושב דקל, על שאפשרה לנו להשתמש בחומר הארכיוני הנמצא ברשות המוזאון.

51 הארץ, 23.4.1982.

52 שמואל שניצר, 'ימית והזכות לדעת', מעריב, 23.4.1982. אפשר לשים לב גם לכתם הלבן בעמוד

התיעוד, ובעיקר זה החזותי, נעשה בידי תושבי ימית האחרונים שנתרו בשטח (למשל תמונה 4, לעיל). הן ידיעות אחרונות הן מעריב הציגו בעמודיהם הראשונים ב־25 באפריל 1982 תצלומים מטושטשים משהו של הריסות האנדרטה. אלה היו, לדירם של העורכים, אילוסטרציה נאותה לכתבות שתיארו את השלמת הפינוי. את התמונה שפרסם מעריב (באדיבות סי-בי-אס) מלווה הכיתוב הבא: 'אנדרטת אוגדה הפלדה – סימלה של העיר ימית – הרוסה'. כלומר, מי שהפכה זה כבר לסמל העיר (וההתיישבות החלוצית) ובמהלך הפינוי תפקדה כסמל ההתנגדות (למה שנתפס כהרס החזון ההתיישבותי), הייתה עתה לסמל החורבן והעקירה.

### ד. אנדרטת 'אוגדת הפלדה': מיקום חדש ותפקוד נוסף

פחות משלושה חודשים חלפו מעת שהאנדרטה נהרסה וחדשה הוקמה תחתיה – תחתיה, אך לא במקומה, ודאי לא במובן המיידי של המילה 'מקום'. ב־15 ביוני 1982 נחנכה אנדרטת 'אוגדת הפלדה' החדשה שנבנתה בשדות מושב יתד שבפתחת שלום, גוש ההתיישבות החדש שקלט חלק ניכר ממפוני חבל ימית ודרום סיני. תבניתה זהה כמעט לזו של קודמתה שבימית, אלא שאת 295 העמודים שסבבו את המגדל המרכזי בימית, ממירים עתה 400 עמודים (תמונה 5).<sup>53</sup> למרות הדמיון הניכר בין שתי האנדרטות ואף על פי שלוחות הארד הנושאים את שמות החללים ושרידי הרכב והנשק מקוריים, ההבדל ביניהן הוא מהותי. הפקעתה של האנדרטה מהקשרה הפיזי מערערת לחלוטין את משמעויותיה הנגזרות, לפחות בחלקן, מעצם שילובה בסביבה שבשבילה נוצרה. ואין זה משנה, לצורך העניין, אם נתייחס אליה כאל 'אתר ארכיטקטוני' או שנדון בה כב'פסל סביבתי'. במקרה דנן הייתה אנדרטה של עיר לאנדרטה של נוף. לא נכון יהיה לראות בכך עניין סמנטי או טכני גרידא, שכן מדובר בהבדל שסייע בקיבועה התודעתי של אנדרטת 'אוגדת הפלדה' כאנדרטת 'ימית' – אנדרטת העיר החיה (בשלב הראשון), אנדרטת ההתנגדות לפינויה (בשלב השני) ואנדרטת חורבנה (בשלב השלישי). דווקא נטיעתה של האנדרטה החדשה – חלופית בחיק הטבע,<sup>54</sup> ולא בלבו של יישוב כלשהו, מעניקה משנה תוקף לתהליך של שינוי הנרטיב שנכפה עליה. אפשר לומר זאת כך: אנדרטה של שדה הקרב, שהוקמה בהיות שדה הקרב לעיר ובתוככי העיר, גלתה אל השדה משהייתה העיר עצמה לשדה קרב

הראשון של ידיעות אחרונות, 20.4.1982 ולכיתוב: 'כתם לבן זה מופיע כמחאה של העתונות הישראלית כולה על הפגיעה בחופש העתונות על ידי החלטת הממשלה לסגור חבל ימית לסיקור עיתונאי'.

53 בכל המקורות מתוארות שתי האנדרטות, זו שבימית וזו שבפתחת שלום, בכפיפה אחת.

54 על מקומו של הטבע באשר הוא ולא דווקא בהקשר לאתר שבו התחוללו הקרבות, תיעד ההנצחה ביערות. על האב טיפוס הגרמני ראו, מוסה, הנופלים בקרב, עמ' 114-120; משה צימרמן, 'מנוחה לא נכונה: מלחמת האנדרטות לזכר החללים הגרמנים במלחמת העולם הראשונה', זמנים, חוב' 76 (סתיו 2001), עמ' 9-10. לגבי המקרה הישראלי ראו, סיגל ברניר, "והקרן קיימת לו לעולם הבא": על יערות כאתרי הנצחה, עיצוב זיכרון, חלק א, עמ' 86-97.





תמונה 5: כרם שלום, אנדרטת 'אוגדת הפלדה', אפריל 2007  
 [צולם בידי המחברים]

ונהרסה. זאת ועוד, במיקומה החדש היא מתפקדת לא רק כשריד פיזי שנותר לפליטה מן העיר, אלא גם כמקום התייחדות עמה (תפקיד שאותו נוטלת על עצמה אנדרטה באשר היא) וכנקודת תצפית אל המקום שהיה ואיננו עוד. כלומר, גם כאן היא ממשיכה להציג מה שקורא אלמוג 'סיפור היסטורי-גיאוגרפי'<sup>55</sup>, אלא שלהיסטוריה (הצבאית) נוסף פרק חדש – אזרחי, והגאוגרפיה (שממנה היא נותקה בפועל) מסמנת עתה, על דרך ההיפוך, מקום שנכבש בזכות גבורתו של דור הלוחמים הראשון וננטש חרף גבורתו של דור הלוחמים השני. לשלושת המרכיבים האלה של שרידים פיזיים, מקום התייחדות שאליו עולים לרגל ונקודת תצפית, נבקש להתייחס. נתחיל דווקא באחרון שבהם.

במיקומה החדש, בלבו הסתמי למראית עין של האינ-כלום, הפכה האנדרטה לדגם אחר של אתר זיכרון. אין מדובר עוד באנדרטה של אתר קרבות (בעלת ערך 'אותנטי' המושג על ידי הזמנת המבקר למקום שבו הכול קרה ושיתופו בהתרחשות) ו/או בכזו של עיר, אלא באנדרטה צופה. היא איננה מסמנת את המקום עצמו, אלא מאפשרת תצפית לעברו. מיתוס הר נבו (דברים לב, 48-52) זוכה כאן להיפוך אירוני, שלא לומר מקברי. אכן, 'מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא', אך הארץ המובטחת הייתה לדידם של מתנגדי הפינני לארץ הנגזלת, ואת מקומה של התקווה תפסו הייאוש והזעם.

תצפיות לעבר אתרי קרבות ויישובים שהגישה אליהם נחסמה בעקבות הסכמי שביתת נשק אינן חדשות בנוף הזיכרון הישראלי. אך עד למקרה אנדרטת 'אוגדת הפלדה', היה דגם זה נחלתם הבלעדית של מקומות שנותרו בשטח אויב עם תום מלחמת השחרור. כך,

למשל, בירושלים של לפני מלחמת ששת הימים היו קיימות תצפיות, ספונטניות בעיקרן, על אתרים שנמצאו בטריטוריה ירדנית. עם אלה נמנו כמוכּן הר הצופים, העיר העתיקה ובעיקר הרובע היהודי.<sup>56</sup> במקומות מספר אף הוקמו אנדרטות, דוגמת האנדרטה לחללי 'שיירת הרסה' (שיירת הר הצופים), שהוצבה ב־16 באפריל 1967, כחודשיים לפני מלחמת ששת הימים, על קיר המגן בשכונת מורשה (מוסררה). היה זה המקום הקרוב ביותר בתחום ירושלים הישראלית למקום נפילת 78 נוסעי השיירה באפריל 1948.<sup>57</sup> ואולם שחרור המרחב הפיזי שהביאה עמה מלחמת ששת הימים, ייתר למעשה את הצורך באתרי זיכרון מן הסוג הזה. זאת ועוד, במקרים שבהם חזר האתר להיות נגיש, אפשר היה להעתיק את האנדרטה (למעשה, להשיב אותה) למקומה הנכון. וכך, בחודש אוקטובר 1968 הוצבה אנדרטת שיירת הר הצופים בנקודה שבה הותקפה השיירה, ברחוב נשיבי שבשכונת שיח' ג'ראח.<sup>58</sup> עם פינוי סיני חזר דגם זה של אתרים צופים למפת אתרי הזיכרון. ואם בהיפוך אירוני של מיתוסים מכוננים בהיסטוריה היהודית עסקינן, הרי שלא רק ההקבלה להר נבו והצפייה בארץ המובטחת, שהייתה לארץ הנגזלת, עולה כאן. אם למצרים של ספר שמות וחג הפסח (זו של יציאת מצרים הראשונה) אין לשוב, הרי שיש המאמינים של'מצרים' של חורבות סיני (מצרים של היציאה השנייה) חייבים לשוב. וכך התצפית לעבר המקום שממנו גלה העם (מיתוס הגלות משחק גם הוא תפקיד) מאפשרת הבניה קונקרטית של הזיכרון כמשהו שמחייב עשייה. בהקשר זה יש לתת את הדעת לשמות שהוענקו ליישובים שונים אשר הוקמו בשנות השמונים בגוש קטיף, ובהם שבות סיני, אלי סיני ומצפה עצמונה. שמו של האחרון מתייחס, כמוכּן, לעובדה שהיישוב 'צופה אל סיני במטרה ליישובו כאשר נשוב שמה'.<sup>59</sup> וכך, אם ב'מיקומה החדש [...] ניטלה ממנה [מן האנדרטה] העוצמה שהושגה על ידי שיתוף המבקר בתצפית על איזור הקרבות [מתוך האזור עצמו],<sup>60</sup> דומה שעוצמה חלופית הושגה כאן מעצם שיתופו בתצפית לעבר האזור, שידע יותר מקרב אחד והפך לבלתי נגיש. משמעות הדבר היא ש'מחוז הזיכרון' (Le Lieu de Mémoire), כפי שמכנה אותו פייר נורה,<sup>61</sup> מרוחק מהמרחב הגאוגרפי של ההתרחשות ומנותק ממנו.

אף על פי שאמרנו על האנדרטה כחבל שלום שהיא מתפקדת כ'שריד פיזי שנותר לפליטה', מדובר כמוכּן במשהו שאינו 'הדבר האמיתי'. לשון אחר, לא רק האותנטיות

56 כך, למשל, על המגדל של ימק"א והגג של מנזר נוטר־דאם כעמדות תצפית, ראו, שגב, 1967, עמ' 187.

57 שמיר, גלעד, עמ' 25.

58 שם.

59 פייגה, שתי מפות, עמ' 63.

60 שמיר, הזיכרון והזמן, עמ' 69.

61 פייר נורה, 'בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום, זמנים, חוב' 45 (1993) (להלן: נורה, בין זיכרון להיסטוריה), עמ' 4-19. מאמר זה הוא תרגום המבוא התאורטי ל: Pierre Nora (ed.), *Les Lieux*

*de Mémoire*, Paris 1984-1992

של המיקום הפיזי נמצאת חסרה, אלא גם זו של המונומנט עצמו, וזאת חרף העובדה שחלקי המתכת ולוחות הזיכרון נשמרו, כיאה לשרידים מקודשים, ושובצו מחדש. אילו הייתה נותרת האנדרטה המקורית במקומה, גם אם הרוסה חלקית, היה הדיאלוג בין שני המונומנטים מקנה לאנדרטה החדשה מעמד של 'העתק' (copy). אולם מרגע שהאנדרטה המקורית נהרסה, נקבע מעמדה של זו החדשה-יחידה כ'תחליף' (substitute) למקור שאינו קיים.<sup>62</sup> מרבית הטיפולוגיות המקובלות גורסות שהאותנטיות של התחליף נחותה במידה משמעותית מזו של המקור, ואף מזו של העתק למקור שעודנו קיים, משום שבהעדר מקור אי אפשר לאשש את האותנטיות.<sup>63</sup> אבל על היות האנדרטה תחליף ל'דבר האמיתי' ותו לא מחפה העובדה שלא הרחק ממנה, בטווח צפייה והליכה, נערמו חלקי מבנים שנלקחו מימית, כמו גם מתלמי יוסף ונתיב העשרה, עם פנינים והריסתם (תמונה 6). נראה שלפחות מבחינתם של תושבי חבל ימית ונוצרי זכרו, הבאתם לכאן של השרידים האותנטיים קיבעה סופית את הקשר בין האנדרטה לעיר – בין החיילים שנפלו ליישוב שנפל, בין שחרור הארץ ובנייתה לנטישתה וחורבנה, בין ניצחון צבאי מזהיר לתבוסה מדינית נוקבת ומבישה ובין המחויבות לנופלים למחויבות לארץ.

התחלנו את דיוננו בעליות לרגל לאתרי הקרבות ולאנדרטות (של ארעי ושל קבע) שהוקמו בהם. גם לאנדרטת 'אוגדת הפלדה' עלו ועולים לרגל, על מנת להתייחד בו זמנית עם זכר הנופלים וזכר העיר. בכך אין לא חידוש ולא ייחוד. אך שני עניינים הכרוכים זה בזה יוצרים את ההבדל, המהותי לטעמנו. הראשון הוא שהעלייה המאורגנת לרגל לאנדרטה זו אינה מתקיימת רק ביום הזיכרון השנתי לחללי צה"ל וכחלק מימי התייחדות עם לוחמי ששת הימים, אלא גם – ובעיקר – במסגרת אירועים המעלים את פינוי חבל ימית מהאוב. כלומר, בגלל הקשיים בכניסה לחבל שמערימים השלטונות המצרים ועקב העדר אתר הנצחה רשמי, משמשת אנדרטת 'אוגדת הפלדה' מקום ההתייחדות המוביל, והמובן מאליו, עם זכרם של ימית ושאר יישובי החבל. העניין השני נוגע בהתרחשות המתקיימת באתר עצמו. הוא משמש בה בעת יעד לעלייה לרגל ונקודת מוצא לעלייה נוספת לרגל, שכן ממנו יוצאים מפוני חבל ימית בפרט, ונאמני ארץ ישראל לדורותיהם ולגוניהם בכלל, לפקוד את 'קירות ימית' – אותם קירות, משקופי בטון וגמלוני גגות שנלקחו מהיישובים שחרבו. אף על פי שהכוונה המוצהרת הייתה לנסות ולעשות שימוש

62 דוגמה מעניינת לדיאלוג המתקיים בין העתק של אנדרטה למקור העומד על תילו, הוא 'הקיר הנע' (The Moving Wall) – העתק מוקטן (בקנה מידה 1:2) ונייד של מונומנט הנצחה לחללי מלחמת וייטנם המוצב בווינגטון די.סי. 'הקיר הנע' נודד ברחבי ארצות הברית ומתמקם לפרקי זמן קצובים בעריה השונות, ואגב כך מעורר עלייה לרגל מקומית וקצרת טווח. בה בעת ממשיך אתר הנצחה הקבוע לשמש הן אתר מרכזי לעלייה לרגל והן אמת מידה לבחינת האותנטיות של ההעתק הנייד. ראו, <http://www.themovingwall.org>

63 Peter van Mensch, 'Towards a Typology of Copies', *ICOFOM Study Series*, ISS 8 (Zagreb, ראו, 1985), pp. 123-126; Flora S. Kaplan, 'Typology of Substitutes: System — Description — Field of Use', *ibid*, ISS 9 (Zagreb 1985), pp. 121-128



תמונה 6: כרם שלום, 'קירות ימית', אפריל 2007  
(צולם בידי המחברים)

בחלקי מבנים אלה ביישובים החדשים שיוקמו למפונים, הם נותרו כאבן שאין לה הופכין ורכשו לעצמם עם הזמן מעמד של אתר זיכרון ושל שרידים מקודשים. וכך, החוויה הבלתי אמצעית של לחימה וכיבוש שחוה המבקר באנדרטה המקורית, הומרה בחוויה דו-שלבית של צפייה אל המקום שהיה לבלתי נגיש וביקור בשרידיו שהיו לבלתי תפקודיים. כלומר, המחויבות של הקהילה לזכור את האדמה והנופלים מפורקת כאן לגורמיה ונבנית מחדש, כמהלך הדרגתי.

המבקר באנדרטה כיום יגלה שמרבית עמודיה נותרו ערומים מחלקי הנשק והרכב שהתנוססו בראשם. וכך, גם אם שלא במתכוון ובלא קשר לשיח, פינו השרידים האותנטיים מן המלחמה את מקומם לשרידים האותנטיים מן ההתיישבות. במילים אחרות, 'העדים האילמים' לנפילת הבנים כמו הומרו ב'עדים אילמים' לנפילת העיר. נראה שאין צורך להרחיב את הדיבור על עוצמתן של חורבות אדריכליות,<sup>64</sup> כמי שמהוות עדות לשני זמני עבר – העבר הרחוק, שבו התקיימו חיים, והעבר הקרוב, שבו התחולל אסון פתאומי אשר שם קץ לאותם חיים. דיונים שהתנהלו בערים רבות באירופה של אחרי מלחמת העולם השנייה, ובעיקר בארצות הברית של אחרי ה-11 בספטמבר 2001, נסבו לעתים קרובות על האפקט שיש להעלמת החורבה מזה, ולשימורה ככזו מזה. האופציה הראשונה מבקשת

64 על שרידים וחורבות כמגלמים של ייצוגי קץ (בכחינת 'אפוקליפסה עכשיו') ראו, תמי כץ-פרימן, "כי מהר ימהר העולם לחלוף..." בתוך: אחרית דבר: ייצוג 'קץ' באמנות ישראלית עכשווית, תל-אביב 1992, עמ' 20-28, 71. על חורבות כמכוננות מיתוסים או מגלמות אותם ראו, גדעון עפרת, 'חורבות, הריסות, חורבן', בתוך: 'מחורבותיך אבנך...': דימוי החורבה בישראל 1803-2003, תל-אביב 2004, עמ' 7-76.

למעשה להשכיח את הטרואמה ולשרד 'עסקים כרגיל', בעוד האופציה השנייה מבקשת לקבע בתודעה את השבר, גם אם לצד המבנה ההרוס יקום חדש.<sup>65</sup> ייחודם של 'קירות ימית', שרידים מקוריים שלא במקומם המקורי, הוא שהם מהווים סימן נוכח ומתריס – הן לחורבן והן לעקירה. כלומר, כתמיד במקרים מעין אלה, אי התפקוד הוא שמעניק לשריד את משמעותו. כאן קיבלה המשמעות משנה תוקף בגין העובדה שהשריד נותק ממקומו המקורי. אפשר לומר שאת מקומה של הפונקציה המעשית של הקיר תופסת עתה פונקציה אידאית. נראה שאי אפשר שלא לחשוב בהקשר זה על האופן שבו מתפקדים אנדרטה ושריד מבנה כמרחב זיכרון כולל בקיבוצים נגבה ויד מרדכי. בשני הקיבוצים עבר מגדל המים נקוב הכדורים 'גלגול תפקודי'.<sup>66</sup> בעקבות הקרבות הוא חדל לשמש מאגר מים ועמדת תצפית והפך ל'חורבה', ובהמשך ל'שריד'.<sup>67</sup> ככזה הוא מתקיים למן 1949 כמצבת זיכרון וכסמל לעוז רוחם של המתיישבים, לעמידתם האיתנה של מעטים מול רבים ולנכונותם להקריב את חייהם למען עצמאות היישוב. בשלב השני של תהליך ההנצחה, שהחל לצבור תאוצה ב־1950, הוחלט לגבות את מגדלי המים, שהיו זה כבר למצבה 'לזכר הקרבות על ביתנו', באנדרטות. הדיאלוג המרחבי המתקיים (במידה זו או אחרת) בין ה'חורבה' שהייתה ל'שריד' [מקודש] לאנדרטה של מרדכי אנילביץ' ביד מרדכי [1951] ופסלם של המגנים בנגבה [1953]), ובית הקברות לחללי המערכה, נועד להעניק משנה תוקף לחיבור בין מרכיבי האתוס הציוני-ישראלי – המחרשה והחרב, ההתיישבות וההגנה, החלוציות וההקרבה ההרואית. כל מי שמבקר היום בקיבוצים אלה (ביקור שהוא בבחינת עלייה לרגל לאחד מקודשי הקודשים של הישראליות), נקרא לעמוד אל מול שרידיו של המגדל והאנדרטה ההרואית. דווקא הרמיון הניכר בין מסעות אלה לשני הקיבוצים לבין המסע לאתר בפתחת שלום מעיד על ההבדל המהותי. בנגבה וביד מרדכי מהווה נוכחותם המתריסה של מגדלי המים ההרוסים (וסמיכותם של מגדלי מים חדשים ומתפקדים) עדות לניצחון כפול: במערכה הצבאית ובמערכה על שיקום היישוב. במקרה שלנו, לעומת זאת, משדרים 'קירות ימית' תבוסה. אם בשני הקיבוצים משמשים החורבן (המגולם בשריד האדריכלי האותנטי) וההקרבה (המגולמת באנדרטות) תזכורת לכך שבסופו של דבר האויב לא צלח במשימתו, הרי שהכפיפות המתקיימת בפתחת שלום

65 ראו, למשל, סקירה וניתוח של הדיונים וההחלטות שהתקבלו בארצות הברית לגבי מלאכת השיקום ב'גראונד זיר': Paul Goldberger, *Up From Zero: Politics, Architecture, and the Rebuilding of* New York, New York 2004

66 מעוז עזריהו, 'מגדלי מים בנוף הזיכרון: נגבה ויד מרדכי', בתוך: מרדכי עומר (אוצר ועורך), מגדלי מים בישראל 1891–1993, תל-אביב [חש"ד], עמ' 37–40.

67 האבחנה שעורך עזריהו בין 'חורבות' (ruins) ל'שרידים' (relics) אינה תקפה לענייננו. חלקי המבנים אינם בחזקת חורבות, שכן הם אינם נמצאים באתרם (in situ) ואפשר להתייחס אליהם כאן כאל חפצים מטלטלים.

בין חורבות העיר לאנדרטה יכולה להיותפס (ואף נתפסת בעיני פוקדי הקירות) כתזכורת כואבת להפרת המחויבות לבנים ולהחמצה שהוחמצה.

חשוב להבין שלא ביום אחד השתלטה אנדרטת 'ימית' על אנדרטת 'אוגדת הפלדה' והפכה אותה מאנדרטה של קונסנזוס לאנדרטה 'סקטוריאלית' – אנדרטה כל-ישראלית שנוכסה בידי קהילת זיכרון ספציפית. הבול שהנפיק השירות הבולאי בשנת 1983 לרגל יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל הוקדש לאנדרטת 'אוגדת הפלדה'.<sup>68</sup> כלומר, אף על פי שהאנדרטה זוהתה זה כבר עם ימית, נשמרה כאן הזיקה המקורית בין המונומנט לבין מי שנפלו בקרב ונותרה חפה מתוספות. עם זאת, השילוט הרשמי הקבוע באתר עצמו והמכוון את המבקר ל'אנדרטת אוגדת הפלדה', 'קירות ימית' ו'נתיב הגרגרנית' (תמונה 7), יוצר קשר שוויוני למראית עין בין החללים לעיר ובהכרח בין המלחמה על הבית הלאומי למלחמה על הבית הפרטי, שאינה אלא מלחמה בעלת חשיבות לאומית. צמחיית ארץ ישראל מספקת כידוע בונס אפקטיבי בכל שיעור 'טבע' ו'מולדת' המתגייס להשרשת אהבת הארץ, תחושת ההשתייכות אליה והמחויבות ל'גאולת האדמה', 'הפרחת השממה' ו'הגשמה'. נטיעת אתרי הנצחה בטבע, גם בלא הקשר מרחבי מידי לאתרי קרבות, יש בה כדי להסוות את המוות, את החורבן ואת זוועות המלחמה, ולתת תחושה של תחייה ותקווה. המחזוריות של הטבע יוצרת אווירה נכונה למנוחת הלוחמים, כזו המרככת ומעמעמת את תחושת הכאב.<sup>69</sup> בהקשר זה יש לראות גם את ההתייחסות לפרחים המכסים את פני השטח בחוקיות עונתית, משל היו זרי זיכרון טבעיים לנופלים. בהנצחה הישראלית קנו לעצמם הכלנית, הרקפת ודום המכבים מעמד מיתי. הגרגרנית (Trigonella) תופסת, במקרה שלנו, את מקומם.<sup>70</sup> אך גם אם 'מרחב הזיכרון' כולל עתה, באופן מודע ומוצהר, את זכרון של שתי ה'מלחמות', נדמה כי בפועל נותרה ימית השחקנית הבלעדית בשטח. בתכנית אב לתיירות של המועצה האזורית אשכול (יוני 2006) מוצעים מסלולי טבע ומורשת. עם אלה נמנה 'מסלול מורשת ימית', הכולל את מוזאון ימית שבמושב דקל, מתחם הקירות והאנדרטה.<sup>71</sup> מסלול מורשת מלחמת ששת הימים אינו בנמצא.

וכך, נרטיב הזיכרון הציוני שאותו פורשת אנדרטת 'אוגדת הפלדה' השתנה לאורך ההיסטוריה שלה, בת שלושים השנה, כדי כך שיעודה המקורי כמעט ונשתכח. ב-26

68 מספר קטלוגי 930. ראו, יעקב צחור, בולי ישראל תש"ח-תשמ"ח: קטלוג מס' 11, ירושלים 1989, עמ' 229.

69 מוסה, הנופלים בקרב, עמ' 118-120.

70 ראו, אתר הסוירים של קרן קימת לישראל, שהיא הגורם האחראי לאחזקת סביבות האנדרטה: <http://greenwin.kkl.org.il/trips/item.asp?id=28> על צמחי ארץ ישראל כסמל לאהבת הארץ ולהשתייכות אליה ראו, אליק מישורי, שורו הביטו וראו: איקונות וסמלים חזותיים ציוניים בתרבות הישראלית, תל-אביב 2000, עמ' 240-277 (בעיקר עמ' 273-274).

71 אביעד שר-שלום, 'תכנית אב: פרק התיירות', מועצה אזורית אשכול, יוני 2006, 8. ראו, <http://www.eshkol.info/info/machlakot/estrategia/av/tayarut.doc>



תמונה 7: השילוט באתר האנדרטה, אפריל 2007  
[צולם בידי המחברים]

באפריל 2007 נערכה כאן עצרת לציון 25 שנה לפינוי חבל ימית ומרחבי סיני.<sup>72</sup> הציבור נקרא לעלות לאנדרטה, המסמלת את מה שכינו ה'מפונים' בראיון ל-'ynet', 'הבית שהייתה עבורם ימית והחלום שנלחמו למענו',<sup>73</sup> וממנה לצאת למסע ל'קירות ימית'. וכך נראה לוח הזמנים, כפי שהוא מוצג בהזמנה (תמונה 8).

72 זוכרי ימית אינם קהל הומוגני, וכך גם האופן שבו הם מעצבים את הזיכרון ומגבים אותו בטקסים. במשך שנים שימשה ישיבת ימית בנווה דקלים מקום התכנסותם של אנשי גוש אמונים ותומכיו, כאשר הטקס עצמו נערך מול הפסל שהוצב בכניסה למבנה. פסל זה, מעשה ידיו של צבי גרא, מבקש לגלם את סמלי היסוד של המאבק ושל המקום שחרב: קירות גבס קלופי טיח ורמויות של אנשים בראש האנדרטה, בבונקר ועל הגגות. ראו, פייגה, שתי מפות, עמ' 63-64. הישיבה פונתה מנווה דקלים בקיץ 2005 ושוכנת באופן ארעי בכפר מימון. באפריל 2007 ערכו חברי הקבוצה האמורה טקס זיכרון במחסום כיסופים, המקום הקרוב ביותר לימית שניתן להגיע אליו. המידע על כך פורסם בקטיף-נט, אתר האינטרנט של גוש קטיף, ראו, [http://new.katif.net/news.php?table=city\\_news&page=2660](http://new.katif.net/news.php?table=city_news&page=2660)

73 ענת ברשקובסקי, '25 שנים לפינוי ימית: "כולם שכחו, אנחנו זוכרים"', <http://www.ynet.co.il/Ext/Comp/ArticleLayout/CdaArticlePrintPreview/1,2506,L-3392486,00.html>

**זכור ולא נשכח - ישובי חבל ימית וסיני:**  
 ימית, שדות, נתיב העשרה, מריגן, אבשלום, ניר אברהם, אונדה, תלמי יוסף, מריאל, חולית, סופה, דקלה, חרובית, עצמונה, חצר אדר, נאות סיני, די זהב, נביעות, אופירה.  
**בס"ד, וְשִׁמְתִי עֵינַי עֲלֵיהֶם לְטוֹבָה וְהִשְׁבַּחְתִּים עַל הָאָרֶץ הַזֹּאת וּבְנֵיהֶם וְלֹא אֶהְרֵס וְנִטְעָתֶיחָם וְלֹא אֶתּוֹשׁ. (ירמיהו כ"ב ו')**  
**כנס לציון 25 שנה לפינוי חבל ימית ומרחבי סיני**  
**במלאות 25 שנה לעקירת ישובי חבל ימית וסיני שנעקרו בכ"ח בניסן תשמ"ב - 26.4.82 למניינם**  
**הנכם מוזמנים ביום ה' - 26.4.2007, לרגלי אנדרטת אונדת הפלדה בחבל שלום**  
 16:30 - התכנסות ומפגש חברים למרגלות האנדרטה מול קיבוץ כרם שלום.  
 17:00 - טקס לציון 25 שנה לפינוי.  
 17:30 - עליה עם דגל ימית לראש האנדרטה ותצפית על חבל ימית ומרחבי סיני.  
 18:00 - סיור בהריסות קירות בתי חבל ימית ע"י האנדרטה ומיזור.  
 \*\*\*\*\*  
 למרטים נוספים הוועדה המארגנת, דרורה גורדון, 050-6223035  
 יוסי בן עמי, 054-4392029  
 אבי פרחן, 057-5767816

תמונה 8: ההזמנה לכנס לציון 26 שנה לפינוי חבל ימית ומרחבי סיני, 26.4.2007  
 [באדיבות מזכירות מושב עין הבשור]

אין ספק שהפעולה הטקסית, הכמורפורמלית, מן הסוג המוכר כל כך באנדרטות, עומדת עתה בזיקה לימית – העיר והמיתוס.<sup>74</sup> לשון אחר, בעוד שבמקור ביקשה האנדרטה, כדרכן של אנדרטות שדה קרב, להוות סימן בו זמני של קידוש הנופל והארמה, בפועל היא מתפקדת כסימן לקידוש האדמה לבדה.

## ה. סיכום

מונומנטים של הנצחה אמורים להיות קבועים במרחב, והסיפור שהם מספרים אמור להיות אחד ובלתי משתנה, אך במקרה שבחנו אנו עדים להמרה של מקום אחד באחר ושל סיפור אחד במשנהו. 'העבר', כפי שכתב הרולד פינטר, 'הוא מה שאתה זוכר, מדמיין שאתה זוכר, משכנע את עצמך שאתה זוכר או מתיימר לזכור'.<sup>75</sup> מדובר כאן בדוגמה מאלפת למורכבות הטמונה בקשר שבין 'היסטוריה' ל'זיכרון' (ואולי אף אינהרנטית לו) או בין עבר חולף,

74 על האופן שבו טקסי הזיכרון מסייעים לכינונו ולקיבועו של המיתוס בזיכרון הקולקטיבי ראו, עזריהו, פולחני מדינה, עמ' 54-66, 137-163.

75 כפי שמצוטט אצל לוונתאל, העבר, עמ' 193.



חתום ומנוסח באורח 'מדעי' לעבר הנתפס במושגים מיתיים, וככזה ממשיך להתעצב, לפעול ולשמש את צורכי ההווה. בהכרח נדבר אז 'לא עוד [על] היסטוריה אחת, אלא [על] פסיפס של זיכרונות וזיכרונות-נגד'.<sup>76</sup> ואם נחזור לפייר נורה, הרי ש'מספר הזכרונות רב כמספר הקבוצות. [...] ההיסטוריה, לעומת זאת, שייכת לכולם ואף לא לאחד'.<sup>77</sup>

דומה שבמקרה דנן לא רק העבר הרחוק (מלחמת ששת הימים) הפסיק להיות חלק מהזיכרון הקולקטיבי, אלא גם זה הקרוב יותר (דהיינו, פינוי ימית) אינו עוד מטבע עובר לסוחר, אפילו לא אצל מי שמרגישים עצמם מחויבים לו. למרות קריאתם הנרגשת של מארגני העצרת האמורה, ובהם אבי פרחן, התייצבו לטקס רק שלושים איש (תמונת 10-9).<sup>78</sup>

וכך כתב אפי ויסמן במדור הדעות המקוון של ערוץ שבע:

יום חמישי, ארבע וחצי אחרי הצהריים, באנדרטת אוגדת הפלדה בחבל שלום. הגענו לשם כשלושים אנשים. [...] באנו לשם כדי לזכור, אך יצאתי בתחושה קשה של שכחה. פינוי ימית היה לפני עשרים וחמש שנים, האם מישוהו זוכר? אבי פרחן הביא את הדגל, [...] והזכיר בכאב את החברים מימית שאינם עוד עימנו, אותם שליבם לא עמד בנטל הכאב ודמם. [...] השקפנו ממרומי האנדרטה לכיוון האזור בו שכנו ישובי פתחת רפיח. נסענו לראות את שרידי הקירות של הבתים בימית. [...] הם עומדים שם בחורבנם, עדות אילמת למה שהיה ואיננו עוד. [...] אומרים לי כי צרות חדשות משכחות ראשונות, אך האם לפני חמש או עשר שנים כן זכרו את ימית ובנותיה? [...] לזכור, להיזכר ולהזכיר, כי אין לנו שום ברירה אחרת. כי סוד הגאולה הוא בזכירה.<sup>79</sup>

עד כאן דבריו של מי שבא לאנדרטת 'אוגדת הפלדה' כאל אנדרטת 'ימית'. זה המקום לומר מילה נוספת על המחויבות לזיכרון. שכחה, לידם של אנשי ארץ ישראל השלמה לגוניהם, 'אינה רק מפיגה את הטעם ואת הרצון לשוב, היא גם מביאה לאבדן הזכות לעשות כן. שכחה מביאה לבגידה במקום. [...] הזיכרון הוא המעניק את הטעם, הזכות

76 אוחנה, מיתוס, עמ' 25.

77 נורה, בין זיכרון להיסטוריה, עמ' 6.

78 העלייה לרגל דלת המשתתפים מצביעה על כישלונם של המתנחלים ותומכיהם למצב את פינוי ימית כטראומה לאומית. נראה שצדק מיכאל פייגה בהערכתו, עוד טרם פינוי גוש קטיף, כי במציאות הישראלית של העדר קונסנוזוס, סולידריות וחמלה, ייחרטו אירועי פינוי כטראומה עבור קהילה מסוימת, אך רחוקים הם מלהתמקם כטראומה לאומית. מיעוט העיסוק האקדמי והאמנותי-תרבותי בפינוי ימית יעיד על כך כאלף עדים. מיכאל פייגה בראיון לניר חסון, 'טראומה? מה פתאום טראומה', הארץ, 8.2.2005.

79 אפי ויסמן, 'שכחת ימית', ערוץ 7, דעות, 29.4.2007, <http://www.inn.co.il/Articles/Article.aspx/6597>



תמונה 10: אבי פרחן וחברים מניפים את 'דגל ימית' באנדרטת 'אוגרת הפלדה', 23.4.2004, [באדיבות אתר האינטרנט קטיף.נט, אלבום 78, צלם לא ידוע]



תמונה 9: אבי פרחן מניף את הדגל ב'קירות ימית', Ynet, 26.4.2007 [באדיבות הצלם: אמיר כהן]

והסיכוי, ומשום כך יש לטפח אותו בהתמדה'.<sup>80</sup> ומלחמת ששת הימים? מקומה, כך נראה, נפקד מרשימת האירועים שאותם יש לזכור בשם השאיפה לגאולה.<sup>81</sup> אם טרם לידתה של אנדרטת 'אוגרת הפלדה' (1977) יכולנו לראות בה 'דוגמא קיצונית במיוחד לפערים הנגלים לפעמים בין כוונות האמן לדרישות המזמין',<sup>82</sup> דומה כי ב-2007 מצביע מסלול חייה על כך שהן הכוונות של האחד והן הדרישות של האחר פינו כמעט לחלוטין את מקומן לקריאה ולתפקוד שאותם לא יכול היה איש לצפות.

80 פייגה, שתי מפות, עמ' 62-63. חלקי קירות מימית הפכו, לדידם של מפוני פתחת רפיח וגוש קטיף כאחד, למסמל המובהק של עקירה באשר היא. וכך, מפוני גוש קטיף עולים לרגל לאתר נוסף שבו נמצאים שרידים של קירות ימית – אגם שקמה, הסמוך לקיבוץ זיקים. מאגר מים מלאכותי זה מוגן בסוללה שחלקה דופן בחלקי קירות שהובאו בזמנו מימית. מן האתר ניתן גם לצפות לעבר הריסות הישובים אלי סיני, דוגית וניסנית, שפוננו בקיץ 2005. ראו, קול קורא לטיול ועצרת מחאה שנערכה ב-12.12.2007 <http://www.betar.org.il/docs/siur.htm>

81 למרבה האירוניה אילנה שמיר בוחרת לפתוח את ספרה המוקדש, כאמור, לאנדרטות לנופלים במערכות ישראל בציטוט דבריו של הבעש"ט ('בזכירה סוד הגאולה'). שמיר, הנצחה וזכרון, עמ' 13. על הקשר בין אנדרטות לשבועת הזיכרון היהודית-ישראלית ראו, אלמוג, אנדרטות, עמ' 221-222.

82 לוינגר, אנדרטות לנופלים, עמ' 40.